Nende arvude võrdlusest ei saa järeldada kuigi hoogsat tööndu se tõusu 1878. kuni 1897. a. Iseäranis visalt on suurenenud need alad, kuhu kuulus suurem osa Tartu tehaseid, nagu metallitöö, töö-abinõude valmistamine, papi- ja nahatöö; protsendiliselt on nad koguni kahanenud. Suurem on olnud tõus kiutööstuse ja puutöö alal. Üldiselt avaldab vabrikutööstus ja käsitöö kogu selle aja jooksul väga visa tõusu, protsendiliselt aga on see suuremalt osalt tagurpidi läinud. Iseäranis on suurenenud inimeste arv aia- ja põllutöö alal (eestlaste suurema sisserändamise tagajärjel), rõivastus- ja puhastusärides ning veo alal (mille põhjuseks oli elavam liiklemine Tartu-Valga raudtee-haru valmissaamise tagajärjel). Ehitustöö ja toiduning maitseainete valmistamise tagurpidimineku kohta tähendab B. Körber: „Tagurpidiminek ehitustöös 5,2 protsendi võrra (hulk mahapõlenud maju jäi aastate jooksul üles ehitamata) ja toiduainete valmistamise alal (4,1%) näitab, et Tartu oma tõusuhoos aastasaja viimasel veerandil juba oma kõrgemast punktist üle on läinud ja nüüd pikkamisi tagasi hakkab tõmbuma.“ [1])

Tartu käsitöö ja tööstuse arenemise kohta hilisemal ajajärgul, kuni 1922. aastani, puuduvad meil kindlamad ning üksikasjalisemad andmed, nii et üksikute arenemisastete kohta käesoleva aastasaja alul raske on kujukamat pilti saada. Olgu ainult tähendatud, et arenemine on läinud siin sama suurtööstuse kasvamise tähe all, nagu see omane moodsale kapitalismile. See kapitalistlik koondumine on olnud Tartus üldiselt küll väga pikaldane, kusjuures käsitööliste väike-ettevõtted suurema kapitalistliku surve puudumisel on avaldanud tugevat eluvisadust.[2])

Kaubandus. Mis puutub teise olulisemasse linna suurendavasse tegurisse — kaubandusse kõnesoleval ajajärgul, siis saame siin sellest täpsama pildi alles 70-date aastate lõpult prof. Stieda varemaltmainitud uurimuse põhjal. Tartu üllatab siin kõige pealt oma kaupluste rohkusega. Kõigist tulunduslikest ettevõtteist kuulub 304, s. o. üle 30%, kaubanduse alale (siia hulka pole arvatud 26 õllepoodi ja 70 trahterit, mis on suurel määral ka kaubandusliku ilmega ettevõtted). Neis teotseb 938 inimest, s. o. 25,4% kõigist tulunduslikel aladel töötajaist. W. Stieda on võrrelnud Tartu kaubanduslikkude ettevõtete arvulist arenemist hulga Saksa linnade omaga ja on leidnud, et see on protsendiliselt Tartus palju suurem kui seal.

Lähemalt Tartu kaubanduslikke ettevõtteid vaadeldes näeme, et ligemale pooled neist on väikekauplused sõna kitsamas mõttes. 108 neist on vürtspoed, mis funktsioneerusid tol ajal harilikult piimapoodide nime all. Peale igapäevaste toiduainete kauplesid nad mitmesuguse tühja-tähjaga: leiva, piima, vorsti kõrval oli sealt saada pudukauba-artikleid, nõelu, piibukahasid jne. — Vürtspoodidele järgnesid oma hulgaga n. n. „juudipoed“, arvu poolest 40, kus kaubeldi pudu-, moe- ja manufaktuurkaubaga. Kui neile vürts- ja juudipoodidele juurde arvata vanakraami- ja muud vähemad kauplused, siis tõuseb linna väikekaupluste hulk üle poole kõigist kaubanduslikest ettevõtteist. Muist kauplustest esinevad suurema arvuga manufaktuur- (28), põllutulunduslikkude saaduste (26) ja koloniaalkauplused (22). N. n. talurahva-poodisid, kus müüdi soola, silke, heeringaid,

1) Sama hoogsuseta tõusu tendents Tartu tööstuses aastasaja lõpul ilmestub kubermangu statistikakomitee kokkuvõtete järele. See ametlik statistika on küll puudulik, kindlama põhimõtteta ja tihti omavolilinegi. Toome ta siiski võrdluseks: 1885. a. oli Tartus vabrikuid ja tehaseid 36, toodangu väärtus 572 950 rbl., tööliste arv 370. 1897. a. oli vabrikuid ja tehaseid 38, toodangu väärtus — 864 704 rbl., tööliste arv — 428.

2) Tartu tööstuse kohta käesoleva aastasaja alul ja 1922. a. rahvalugemise andmete järele on käesoleva koguteose üldosas eri-uurimus ins. Podsolovilt.

Tartu, lk. 142